

Samenwerkend onderzoeken en leren in Living Labs

Enkele overwegingen ten behoeve van bestaande en nieuwe Living Labs

Frits Simon
m.m.v. Barbara Piškur, Marcel van der Klink

Lectoraat Professionalisering van het Onderwijs

Juni 2024

samen onderzoekend
ontwikkelen van
inspirerend onderwijs

Zuyd
Onderzoek

ZU
YD

Inhoud

1. Inleiding.....	6
2. Waar hebben we het over als we spreken over Living Labs?	7
3. Op basis van wat kunnen we samen onderzoeken en leren?.....	8
4. Welke manier van onderzoek ligt voor de hand?	11
5. Wat mag je verwachten van partners?	13
6. Tot slot en als begin	15
Literatuur	16

1. Inleiding

In deze notitie wordt een onderzoeks-methodologisch perspectief geschetst waarmee in een onderzoek betrokken partijen hun aandeel daarin, op basis van gelijkwaardigheid kunnen articuleren en bij innovatievragen onderling op elkaar kunnen aansluiten. Samenwerkend onderzoeken en leren is daarvoor het motto. Dit methodologisch perspectief wordt geschetst met het oog op de samenwerking in *Living Labs*, aangezien hierin meerdere partijen innovatie beogen. Dat laat onverlet dat dit perspectief in meerdere contexten van betekenis kan zijn.

Gelijkwaardigheid is een moreel uitgangspunt en heeft daarom normatieve consequenties voor gedrag en houding. De belangrijkste consequentie is dat gelijkwaardigheid verschillen tussen mensen zou moeten waarderen. Uiteraard valt er meer over te zeggen, maar om gelijkwaardigheid te benadrukken spreek ik consequent van partners in plaats van deelnemers of betrokkenen.

Een verdere overweging bij het uitwerken van dit methodologische perspectief is dat een gedeeld perspectief op basis van gelijkwaardigheid innovatie meer kans van slagen biedt. “De voordelen van een Living Lab zijn alleen te behalen als de verschillende partijen op *gelijkwaardige* basis met elkaar een proces in gaan” (cursivering FS), aldus de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO)ⁱ.

Met ‘gedeeld’ wordt geen uniformiteit of eensgezindheid geïmpliceerd. Innovatie is een gecompliceerd, onzeker en onvoorspelbaar proces, alleen al omdat elke partij vanuit eigen historie ervaring, deskundigheid en belangen inbrengtⁱⁱ. Het methodologisch perspectief zal daarom meerstemmigheid moeten aanmoedigen.

‘Samenwerkend onderzoeken en leren’ omvat drie componenten, die ieder op zich en onderling het nodige vergen. Samenwerken gebeurt binnen een onbestendige bandbreedte van goede, ingewikkelde en conflicterende verstandhoudingen. Onderzoek gebeurt op tal van uiteenlopende vakgebieden, is een domein met vele verschillende methoden en opvattingen, en met verschillende perspectieven op wat als een goed resultaat geldt. Leren duidt erop dat samenwerkend onderzoeken niet alleen tot innovatie zou moeten leiden, maar dat idealiter ook wordt geleerd op het gebied van samenwerken, onderzoeken en leren zelf. Speciale aandacht is daarbij gewenst voor de positie van studenten en de (beoogde) eindeindgebruiker.

In het volgende worden een aantal vragen beantwoord. Vragen naar wat er wordt verstaan onder een Living Lab, naar welke eisen aan de kwaliteit van het samenwerkend onderzoek en leren mogen worden gesteld, en welk methodologisch perspectief dan voor de hand ligt. Daarnaast wordt de vraag aan de orde gesteld wat dan van partners in het onderzoek mag worden verwacht. Hoe een en ander mogelijk kan worden georganiseerd is een volgende vraag. In de wetenschap dat het beschreven perspectief al min of meer is aan te treffen in de praktijk van Living Labs, wordt afgerond met een voorstel voor verder onderzoek.

ⁱ Zie: <https://infographics.rvo.nl/livinglabs/#>. Geraadpleegd op 4 juli 2023

ⁱⁱ Innovatie is geen evident begrip, daarom een onderwerp dat in een Living Lab om reflectie vraagt. Van Hoften pleit bijvoorbeeld om innovatie strikt te beperken tot innovatie die duurzaamheid bevordert (van Hoften, F. (07-12-23). Echte innovatie is: vaarwel, oude groeieconomie. En dus géén slimme stofzuiger..... *de Volkskrant*.). Van der Lans pleit voor retro-innovatie in het sociale domein, dat wil zeggen voor het hernemen van oude werkwijzen in nieuwe omstandigheden (van den Berg, J., & Huisman, C. (11-05-2024). Met ‘burgerkracht’ hebben we nooit bedoeld: red je zelf maar’. Interview met Jos van der Lans. *de Volkskrant*.).

2. Waar hebben we het over als we spreken over Living Labs?

‘Living Lab’ roept het beeld op dat er in een dynamische setting iets tot stand wordt gebracht. Een Living Lab is te omschrijven als een samenwerkingsverband van diverse organisaties (waaronder onderwijs), waarbij de inzet is om werkwijzen, producten en diensten te verbeteren of te ontwikkelen waarmee de (beoogde) eindgebruikerⁱⁱⁱ is gediend. Daarom dient de eindgebruiker nadrukkelijk te worden betrokken bij wat er gebeurt in een Living Lab. Innovatie in een complexe levensechte omgeving staat centraal, daarom is volgens het Rathenau-instituut ‘de witte jas vervangen door de gewone mens die innovaties in de ‘echte’ wereld kan testen en verbeteren.’^{iv} Voor studenten biedt een Living Lab de mogelijkheid om te leren in een levensechte context.

Meerdere studies zijn verricht naar de stand van zaken van Living Labs (bijvoorbeeld (Følstad, 2008; Hossain et al., 2019; Huang & Thomas, 2021; Hyysalo & Hakkarainen, 2014; Leminen, 2015; Leminen et al., 2017; Schuurman et al., 2015; Tercanli & Jongbloed, 2022)). Deze studies bevestigen kenmerken als open innovatie, betrokkenheid van gebruikers en meerdere stakeholders, oriëntatie op duurzaamheid, multidisciplinaire samenwerking en een verscheidenheid in bedrijfsorganisatie. Vaak blijkt er vanuit een iteratief-incrementele innovatiestrategie te worden gewerkt, vanuit de toewijding aan een collaboratief leerproces waar elke partner zijn voordeel aan heeft. Met als kanttekening dat er weinig bekend is over de inrichting van het leerproces voor studenten (Tercanli & Jongbloed, 2022; van den Heuvel et al., 2021) en relatief weinig over de ervaring van gebruikers (Huang & Thomas, 2021; Schuurman et al., 2015; Tercanli & Jongbloed, 2022).

In het volgende wordt een iteratief-incrementele innovatiestrategie als uitgangspunt genomen om het methodologisch perspectief te schetsen.

ⁱⁱⁱ In citaten of directe verwijzing naar ander onderzoek handhaaf ik ‘gebruiker’ als aanduiding voor ‘eindgebruiker’.

^{iv} Ontleend aan: <https://www.rathenau.nl/nl/werking-van-het-wetenschapssysteem/living-labs-nederland-onderzoek-en-innovatie-met-steden>. Geraadpleegd op 4 juli 2023.

3. Op basis van wat kunnen we samen onderzoeken en leren?

Mensen houden van de dingen die ze zelf maken. Dat wordt het Ikea-effect genoemd (Ariely, 2010; Hattie et al., 2015). Het Ikea-effect maakt duidelijk dat het besef van eigenaarschap, trots en betrokkenheid toeneemt naarmate er meer eigen inspanningen met een zichtbaar resultaat worden geleverd. Hoe meer moeite en tijd erin is gestoken, hoe meer verwantschap er ontstaat met het product.^v Omdat Living Labs alleen kunnen gedijen op basis van de inspanningen van vele partners, is het bevorderen van een Ikea-effect een goede grondslag voor samen te werken in een Living Lab.

Belangrijk is het leveren van eigen inspanningen en de waardering daarvoor. Het gaat dan om meedoen en serieus te worden genomen. Dat zien we ook met betrekking tot deelname aan wetenschappelijk onderzoek. Gebrek aan waardering leidt tot afhaken. Zo weigeren de leden van de Afrikaander Coöperatie in Rotterdam nog langer mee te doen aan onderzoek omdat ze nooit iets terug horen, laat staan dat ze iets te zeggen hebben over wat wordt onderzocht (Oostveen & Junior, 2023). Ze weigeren dienst als dataleverancier, passend in een trend van gestage daling van deelname aan onderzoek (van Goor, 2009).

De weigering door de leden van de Afrikaander Coöperatie is er exemplarisch voor dat de vanzelfsprekende autoriteit van de onderzoeker in twijfel wordt getrokken. Een twijfel die in de jaren negentig werd gezaaid doordat er principiële vragen werden gesteld over wie en wat de wetenschap representeerde. Wiens perspectief op de wereld en welk belang waren eigenlijk toonaangevend in het wetenschappelijk onderzoek? Vragen die tijdens de Coronapandemie ook vaak aan de orde werden gesteld. Toentertijd zetten feminisme, antiracisme, ecologie en post-kolonialisme een andere toon in de onderzoekswereld (Rogers, 2012). Als kennis een sociale constructie is, dan vindt de productie van ongelijkheid ook binnen wetenschappen plaats.

De afrekening met de algemene geldigheid van onderzoek mondde onder meer uit in het naarstig zoeken naar andere kwaliteitscriteria voor wetenschappelijk onderzoek (bijvoorbeeld Lather, 1993; Lather & St. Pierre, 2013). Andere criteria dan de klassiekers validiteit en betrouwbaarheid, die de suggestie van universele geldigheid met zich meedragen. De twijfel aan universele geldigheid trof toen ook het lange tijd omstreden, maar intussen binnen de wetenschappen erkende kwalitatief onderzoek (VU Brussel).

De discussie speelde zich uiteraard vooral af binnen de universitaire wereld aangezien hogescholen pas vanaf 2002 onderzoek introduceerden in hun organisaties en curricula. Toch heeft deze discussie zijn weerslag gekregen in het praktijkgerichte onderzoek dat door hogescholen wordt voorgestaan. Het gaat te ver om de sinds 2002 gevoerde discussie over wat praktijkgericht onderzoek behelst hier samen te vatten (twee al dan niet geslaagde recente pogingen: van der Auweraert & Niessen, 2024; Verschuren, 2023). De weerslag van de discussie is terug te vinden in hoe de gezamenlijke hogescholen praktijkgericht onderzoek omschrijven (Vereniging Hogescholen, 2022). Vraagarticulatie samen met de beroepspraktijk wordt daarin een prominente plaats toegekend, daarmee beogend dat er geen ivoren torens ontstaan.

Met een post-kwalitatief perspectief op zak ging ik voor mijn onderzoek binnen het lectoraat Professionalisering van het Onderwijs op zoek naar criteria voor praktijkgericht onderzoek die uiteenlopende belangen van diverse partners bij een onderzoek gelijk op konden laten lopen (Simon, 2016a, 2016b). Ik kwam uit bij criteria die ik bij Van der Donk & van Lanen (2011) aantrof. Zij ontleenden deze criteria aan een artikel van Anderson & Herr (1999). Dat artikel werd later als een klassieker voor praktijkgericht onderzoek betiteld en leverde de basis voor een nieuwe uitwerking (Heikkinen et al., 2016).

^v Het Ikea-effect omvat vier principes. 1. Onze inspanningen veranderen onze waardering voor het object, maar niet het object zelf 2. Hoe meer inspanning hoe meer waardering 3. Onze overwaardering voor eigengemaakte dingen gaat zover dat we denken dat anderen ze op dezelfde wijze waarderen 4. Als we iets niet kunnen afmaken waar we veel inspanning voor hebben verricht, voelen we ons minder verbonden. Zie Ariely (2010: 104-105).

Zowel Anderson & Herr (1999) als Heikkinen et al. (2016) zochten kwaliteitscriteria voor praktijkgericht onderzoek, die ongelijke machtsverhoudingen tussen onderzoekers en onderzochten doorbreken. In hun werk worden een aantal kwaliteitscriteria benoemd, die zicht bieden op gelijkwaardigheid. Ze staan een veelvormige meerstemmige werkelijkheid voor. Belangrijke observaties zijn dat een neutrale z.g. outsider-positie voor een onderzoeker onmogelijk is, en dat onderzoek een proces is en blijft. Er kan daarom beter over validering van onderzoek worden gesproken, daarmee tot uitdrukking brengend dat onderzoek een proces van betekenisverlening en onderhandeling is. Een Ikea-effect voor iedere partner ligt dan meer voor de hand. Bovendien sluit dit aan bij een sociaal-constructivistische grondslag voor arrangementen als een Living Lab (Simon, 2023) en bij het Zuyd visiedocument over Living labs (Daniëls et al., 2021).

Het volgende is een bewerking van de kwaliteitscriteria van Anderson & Herr (1999) en Heikkinen et al. (2016).^{vi} De bewerking is bedoeld als kader voor gelijkwaardigheid in samenwerkend onderzoeken en leren. Deze criteria dienen als een inspanningsverplichting^{vii}, ervan uitgaande dat een Living Lab een samenkomst is van partners met verschillende achtergronden, opvattingen en belangen, die in beginsel energie en tijd willen steken in een doelmatige samenwerking.^{viii}

A. Bruikbaarheid

Het ligt voor de hand dat de verwachte bruikbaarheid van de opbrengst van het onderzoek een belangrijk motiverend criterium is. Onderzoek zou de partners moeten laten ervaren dat ze met iets nuttigs bezig zijn; nuttig in de betekenis van maatschappelijk nut en morele verantwoordelijkheid. Als wordt uitgegaan van de visie op praktijkgericht onderzoek van Zuyd Hogeschool (2021) zou maatschappelijk nut en morele verantwoordelijkheid altijd gekoppeld zijn aan duurzaamheid. Maar er zijn meer brandende kwesties als toenevende maatschappelijke ongelijkheid, migratieproblematiek en polarisatie. Verschillen en tegenstellingen over hoe maatschappelijk nut en morele verantwoordelijkheid worden ingevuld en moeten leiden tot een bruikbaar resultaat, zullen uiteraard de nodige discussies opleveren.

B. De potentie van verschillen en tegenstellingen

Als samenwerken gebeurt binnen een onbestendige bandbreedte van goede, ingewikkelde en conflicterende verstandhoudingen, en onderzoek een domein is met vele verschillende methoden en opvattingen over wat het beste resultaat oplevert, dan is het zaak de verschillen en tegenstellingen niet te zien als onverenigbare belangen en paradigma's^{ix}. De wisselwerking – de dialectiek – van de verschillen biedt juist een basis om tot nieuwe inzichten te komen. Verschillende inzichten en interpretaties moeten hoorbaar blijven vanaf het allereerste begin tot en met de afronding van een onderzoek (... en daarna). Vraagarticulatie is niet alleen aan de orde aan het begin van een onderzoek maar vraagt om voortdurende aandacht. Onderzoek – en de verantwoording daarvan – starten daarom bij de eerste contacten. Medebeoordeling door *critical friends* helpt eveneens.

^{vi} Anderson & Herr (1999) spreken over *outcome, process, democratic, catalytic* en *dialogic validity*. Heikkinen et al. (2016) spreken over principes van *historical continuity, reflexivity, dialectics, workability* en *evocativeness*. Overigens valt op te merken dat de klassiekers validiteit en betrouwbaarheid impliciet nog steeds sturend zijn voor deze criteria, zij het veel meer contextueel.

^{vii} Het karakter van 'inspanningsverplichting' moet worden benadrukt. Lather (1993) waarschuwt er nadrukkelijk voor om via een achterdeur andere maar ook universele criteria te ontwikkelen. Met andere woorden, ook de criteria zijn onderwerp van samenwerkend onderzoeken en leren.

^{viii} Daarvan uitgaande is vergeleken met Heikkinen et al. (2016) de volgorde in de bewerking veranderd. Historische continuïteit en reflexiviteit komen als 4^e respectievelijk 5^e aan bod, bruikbaarheid is op 1 gezet.

^{ix} Het artikel van Van der Auweraert & Niessen (2024) biedt ondersteuning bij het verkennen van de assumpties van elkaars onderzoekspadigma's. Met als kanttekening dat bricoleren niet aan bod komt in hun verkenning van de verschillende paradigma's. Als paradigmatische assumpties als onderdelen van een identiteit worden opgevat, kunnen ze echter met en door elkaar in een bricolerende aanpak van onderzoek bestaan. Daarmee zou paradigmatische onverenigbaarheid (Kuhn, T. (1962). *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Boom.) worden overwonnen.

C. Resonantie

Praktijkgericht onderzoek is lokaal verankerd en levert in beginsel een lokaal bruikbaar resultaat op. Het onderzoek zal echter nieuwe mogelijkheden laten zien. Nieuwe mogelijkheden met ook elders bruikbare resultaten. Deze nieuwe mogelijkheden zouden zowel bij de directe partners als bij derden energie moeten oproepen voor aanpassing en verandering. Het onderzoek zou als een katalysator inspiratie moeten bieden, en daarmee de lokale begrenzing kunnen overschrijden. Resonantie of weerklank voegt een zekere transferwaarde toe aan onderzoek, zodat anderen er ook iets van waarde in onderkennen (Simon, 2015). Bovendien kan uit praktijkgerichte onderzoeken achteraf meer algemene kennis worden gedestilleerd (Vallgård & Fernaeus, 2015).

D. Besef van bestaande vanzelfsprekendheden

Als er eerder werd gesteld dat innovatie een gecompliceerd, onzeker en onvoorspelbaar proces is, alleen al omdat elke partij een eigen historie aan ervaring, deskundigheid en belangen met zich meedraagt, dan wijst dat op het altijd gevoelige thema van identiteit. Identiteit die te maken heeft met de organisatie, de beroepsgroep en de persoon zelf, met alle bijzondere en sociaal gereguleerde kenmerken van dien. Identiteit is te omschrijven als een container van vanzelfsprekendheden, waarvan de bezitter zichzelf niet eens (altijd) bewust is. Enerzijds zijn deze vanzelfsprekendheden voorwaardelijk omwille van een eigen inbreng in een onderzoek, anderzijds kunnen ze ook hinderlijk zijn in een proces waarin innovatie de boventoon voert. Een en ander leidt ertoe dat dit criterium een besef moet voeden dat elk onderzoek, elke onderzoekspraktijk dan wel elke mede-onderzoeker is ingebed in dat wat eraan voorafgaat. Een besef dat wordt gevangen in de wat vreemde paradox dat identiteit moet worden gerespecteerd en tegelijkertijd flexibel moet zijn.

E. De noodzaak van stilstaan bij

Het gewenste besef met betrekking tot de vele facetten van het vraagstuk van de identiteit, komt niet vanzelf tot stand, noch zal het vanzelf een dagelijks gespreksonderwerp zijn. Enerzijds vanwege het onbehagen dat hoort bij het bespreken van relationele aangelegenheden, anderzijds doordat de focus veelal op de uitgevoerde werkzaamheden ligt. Toch moet worden benadrukt dat partners bereid moeten zijn om na te denken en het gesprek aan te gaan over de manier waarop kennis tot stand komt, hoe verschil in positie, (eigen) overtuigingen en emoties daarin onvermijdelijk een rol spelen. Zeker in de context van onderzoek met een iteratieve-incrementele basis is een bereidheid tot reflectie een noodzaak. Iets wat door Schön al jarenlang wordt bepleit met de introductie van het begrip reflective practitioner (Schön, 2017).

4. Welke manier van onderzoek ligt voor de hand?

Daniëls et al. (2021) omschrijven Living Labs als “... open innovatie ecosystemen gericht op innoveren en (werkplek)leren. De innovatie- en leerprocessen kenmerken zich door nauwe samenwerking met gebruikers van de innovatie(s) door co-creatie of co-design, en een multi-methode aanpak van innovatieprocessen geïntegreerd met onderzoek binnen levensechte omgevingen.” Deze vele elementen omvattende omschrijving sluit aan bij een iteratief-incrementele innovatiestrategie. Deze strategie straalt uit dat onderzoek een zoekproces, waarin weinig van tevoren vastligt en het onderzoek zich al doende ontwikkelt.

In de onderzoeksliteratuur wordt onderzoek op een iteratief-incrementele basis onderscheiden van de – meest gebruikelijke - planmatige, deductieve of toetsende aanpak (Homan, 2019). Een iteratief-incrementele aanpak van onderzoek kan worden aangeduid met bricoleren of bricolage. Bricolage als wat Barbara Piškur in een bijeenkomst (6 november 2023) betitelde als ‘knutselgroei’: knutselen en leren hand in hand! Bricolage is een gevestigd begrip om onderzoek aan te duiden dat op andere uitgangspunten berust.

Voor de volgende toelichting op bricolage maak ik vooral gebruik van een *conference paper* (Vallgård & Fernaeus, 2015) en een overzichtsartikel (Rogers, 2012), naast het vaak aangehaalde werk van Kincheloe (Kincheloe, 2001, 2005). Daarin is te zien hoe bricolage een onderdak biedt aan nieuwe oriëntaties op de kwaliteit van onderzoek waar vanaf het midden van de jaren negentig naar werd gezocht.

Bricolage als begrip is aan zijn vlucht begonnen in het werk van de Franse cultureel-antropoloog Claude Lévi-Strauss (1962). Lévi-Strauss introduceerde het begrip om het verschil tussen rationeel en conceptueel denken, en mythologisch denken duidelijk te maken. Nadrukkelijk zonder te suggereren dat het mythologische denken inferieur zou zijn. Het mythologische denken ordent de werkelijkheid op een niet-functionele en non-hiërarchische wijze en brengt daarom andere mogelijkheden voort in de omgang daarmee.

Vallgård & Fernaeus (2015) bepleiten het belang van bricolage als een manier van ontwerpen die andere wegen opent. Bricoleren is gebruikmaken van wat voor handen is, is gebruik maken van de imperfecties van de (materiële) werkelijkheid, is lokaal georiënteerd (in situ), en biedt perspectief op nieuwe verbindingen omdat het andere potenties waarneemt. Een bricoleur heeft een andere mindset dan die van een ingenieur door dingen naast elkaar te zetten, aanwezige materialen en instrumenten naar bevinden in te zetten en niet te werken vanuit een *imagined future* of een gebruikelijke planning waarin volgorde, objecten en verhoudingen vastliggen. Een mooi voorbeeld van het vertrouwd maken van studenten met bricoleren geven Vallgård & Fernaeus (2015) als ze beschrijven hoe ze eerstejaarsstudenten aan het werk zetten om met goedkope en onbetrouwbare sensors iets te ontwerpen. Nieuwe combinaties blijken mogelijk met bestaande imperfecties. Andere voorbeelden die zij schetsen bevinden zich op het vlak van een combinatie van kunst en techniek.

Uiteraard onderkennen Vallgård & Fernaeus (2015) beperkingen van een bricolerende aanpak, maar ze wijzen op het voordeel van een *open mindedness*, de kracht van verbinding in plaats van specialisatie, en de mogelijkheid om de gebruiker ten dienste te staan.

Rogers (2012) maakt de balans op van hoe bricolage zijn weg heeft gevonden in kwalitatief onderzoek. Bricolage heeft de weg geopend om onderzoek te doen op basis van kritische, meervoudige perspectieven, theorieën en methoden. Eclectische, flexibele, plurale en emergente manieren van onderzoek werden mogelijk met inzet van (een combinatie van) diverse methoden. Zo maakt bijvoorbeeld Homan (2019) in zijn onderzoek naar veranderingen binnen gemeentelijke organisaties gebruik van expertinterviews, focusgroepen, survey, casestudies en literatuuronderzoek.

Daarnaast laat Homan zien hoe de aanpak van het onderzoek in interactie met partners tot stand kwam, en niet door hem als onderzoeker eenzijdig werd bepaald. Een ander voorbeeld van het gebruik van meerdere methodes in een onderzoek is te vinden rondom het begrip kristallisatie, waarbij zeven complementaire methoden en technieken werden ingezet, contrasten in data juist werden opgezocht, nadrukkelijk in dialoog met de onderzochte populatie (de Vries & Lockhorst, 2024).

Rogers onderstreept dat kennis een sociale constructie is. Een sociale constructie echter van wie, door wie en hoe? Daarmee laat Rogers ons stuiten we op het vraagstuk van kennis en macht. Een vraagstuk dat aandacht verdient in het kader van samenwerkend onderzoeken. Kincheloe (2005: 228-230) benadrukt in dat kader het belang van aandacht voor onder meer de multi-methodische aanpak, de taalafhankelijkheid, de contextgebondenheid, het discursieve karakter en de culturele vanzelfsprekendheden die in onderzoek aanwezig zijn. Kincheloe (2005) roept op om elk onderzoek aan een kritisch-filosofische toets te onderwerpen. Een toets die in de eerder beschreven kwaliteitscriteria aan de orde is.

Bricolage biedt een herkenbare en aanvaarde paraplu voor een iteratief-incrementele aanpak van onderzoek. Hoewel in het voorgaande onduidelijk blijft in welke mate de (beoogde) eindgebruiker daadwerkelijk zeggenschap zal hebben over wat er in een onderzoek gebeurt of wat er met de resultaten gebeurt, opent een bricolerende benadering van onderzoek wel de deuren voor de eindgebruiker. Of deze daarvan gebruik zal of kan maken is iets weer iets anders.

5. Wat mag je verwachten van partners?

Gegeven samenwerkend onderzoeken en leren op basis van gelijkwaardigheid kunnen een aantal verwachtingen worden uitgesproken met betrekking tot gewenst gedrag en gewenste houding van elke partner. Een Living Lab heeft echter vele partners. In een eerder onderzoek naar CHILL (Simon et al., 2019) bleek dat bij het tot stand komen en laten functioneren van een samenwerkingsverband als een Living Lab vele partners in allerlei functies van invloed zijn. Een beperking is daarom nodig. Voor het volgende worden docenten, studenten, onderzoekers, eindgebruikers en werk-veldvertegenwoordigers tot partners gerekend. Met als kanttekening dat een partner meerdere taakstellingen kan vervullen en direct betrokken zou moeten zijn bij een onderzoek.

Met gelijkwaardigheid als leidraad kwam de RVO op basis van een onderzoek onder vijf Living Labs met een lange lijst over het gewenste gedrag en de gewenste houding.^x Partners zouden omwille van samenwerking onder meer moeten inspireren, creëren, en durven te vernieuwen, flexibel en open moeten staan voor andere mogelijkheden en ideeën, moeten willen leren, zo nodig moeten dwarsliggen, zich moeten committeren en bereid zijn dingen bespreekbaar te maken. Volgens Rogers (2012) zou een 'complete' bricolerende onderzoeker zich idealiter bewust moeten zijn van zijn eigen sociaal culturele rugzakje, meerdere methoden combineren, een onderwerp bezien vanuit meerdere perspectieven, en zich bewust zijn van de politieke-ideologische dimensies. Zelf concludeerde ik (Simon, 2017) met betrekking tot een procesmatige benadering van onderzoek dat een onderzoeker onzekerheid zal moeten accepteren, dit tot zelferkenning en zelfrelativering zal moeten leiden, maar ondanks deze bescheidenheid de onderzoeker vrijmoedig zal moeten blijven spreken, gevoed door een moreel besef dat anderen ertoe doen. Wat hier voor de onderzoeker wordt gesteld, zou voor iedere partner gelden.

Samenwerken op basis van de geformuleerde criteria bruikbaarheid, de potentie van verschillen en tegenstellingen, resonantie, besef van bestaande vanzelfsprekendheden en de noodzaak van stilstaan bij, zou het gewenste gedrag en de gewenste houding bevorderen. Daarbij is de veronderstelling dat het gewenste gedrag en de gewenste houding niet vanzelfsprekend aanwezig zijn en niet bij iedere partner in dezelfde mate. Er is werk aan de winkel, incasservermogen is vereist. Immers, naast elkaar klinken de verschillende verwachtingen logisch en overtuigend. In de praktijk van alledag zullen echter innerlijk tegenstrijdige verwachtingen worden ervaren. Partners worden geacht expert én zelf-relativerend, creatief én geduldig, begeleidend én niet-bevoogdend, samenwerkend én eigenwijs, en leidinggevend én nevenschikkend tegelijkertijd te zijn.

Meer in het bijzonder zou er extra aandacht mogen zijn voor de student en de eindgebruiker als partner in een onderzoek, omdat deze zich meer dan anderen in een voor hen nieuwe wereld begeven. Een wereld met een hoog leerpotentieel (Akkerman & Bakker, 2012), en dus ook een hoog afbreukrisico. De extra aandacht is nodig omdat de student zich in leersituatie bevindt en voor de eindgebruiker omdat onderzoek geen dagelijkse bezigheid is.

Omdat afhankelijkheid geen rol zou mogen spelen in het samenwerkend onderzoeken en leren lijkt de gesuggereerde extra aandacht voor de student en de eindgebruiker tegenstrijdig aan gelijkwaardigheid. Een student bevindt zich echter per definitie in een afhankelijke situatie omdat zijn of haar inspanningen onvermijdelijk worden beoordeeld. Biesta (2015) biedt in zijn pleidooi voor 'risicovol' onderwijs een handreiking om deze tegenstrijdigheid op te lossen. Naast kwalificatie en socialisatie zou onderwijs zich voor subjectificatie van de student verantwoordelijk moeten tonen. Daarmee pleit Biesta voor aandacht van de persoonlijke ontwikkeling van de student in plaats van eenzijdig beroepsgerichte scholing.

^x Zie: <https://infographics.rvo.nl/livinglabs/#>. Geraadpleegd op 4 juli 2023

Subjectificatie gaat niet over een nieuw soort bevoogdende pedagogiek maar vraagt om ruimte te bieden aan vrijheid en verantwoordelijkheid voor de student. Daarom stelt Biesta (2015: 141) dat “het enige wat nodig is, is mensen eraan te herinneren dat ze voor zichzelf kunnen zien en denken en niet afhankelijk zijn van anderen die voor hen zien en denken.” Een relatief eenvoudige suggestie, maar in de omgang van alledag een ingewikkelde kwestie. Eens te meer wordt daarmee echter duidelijk dat het noodzakelijk is om regelmatig stil te staan bij wat er gebeurt.

6. Tot slot en als begin

Verschillende overwegingen zijn mogelijk aan het einde van deze notitie. Met als onderwerp wat er ondernomen kan worden om de visie zoals verwoord ook een kans van slagen te geven. Een kans van slagen, bedoeld om binnen bestaande Living Labs het samenwerkend onderzoeken en leren te ondersteunen. Een kans van slagen om nieuwe samenwerkingsarrangementen een handreiking te bieden.

Een eerste mogelijkheid zou zijn om de verwoorde visie op te nemen in de visie op praktijkgericht onderzoek van Zuyd Hogeschool (2021). Duurzaamheid – en mogelijk andere thema's – zou daarmee structureel verbonden worden met een manier van onderzoek waarin eenieder gelijkwaardig kan deelnemen.

Een tweede mogelijkheid is om voor (startende) Living Labs een intentieverklaring op te stellen, waarin partners - op alle niveaus van de samenwerking - zich verbinden om vorm te geven aan een gelijkwaardige samenwerking. Deze notitie zou als basis daarvoor kunnen dienen.

In de dagelijkse praktijk van een Living Lab zouden mogelijkheden dienen te worden gecreëerd om de in deze notitie verwoorde visie te introduceren en deze tot inhoud van een regelmatig gesprek te maken. Een gesprek over innoveren door samenwerkend te onderzoeken en te leren.

Uit meerder onderzoek (zie Simon, 2023) blijkt dat een samenwerkingsverband gebaat is met de aanwezigheid van boundary spanners, brokers of bricoleurs. Dat zijn – in beginsel willekeurige – medewerkers die het tot hun taak rekenen het voorgenomen samenwerkingsregime te bewaken en waar nodig onderhoud te plegen. Lastig is dat deze taakstelling minder goed te organiseren is, het toejuichen en tolereren ervan is het minste wat zou moeten gebeuren. Desalniettemin zou het een poging waard zijn om enkele medewerkers - met een verschillende achtergrond - met deze taakstelling te belasten in een Living Lab.

Verder wil ik benadrukken dat met deze visie in beginsel geen onderzoeksmethode is uitgesloten. Elk domein heeft eigen methodes en tradities. Met deze visie wordt vooral benadrukt dat de keuzes voor vraagstelling, aanpak, uitvoering, interpretatie en communicatie geen eenzijdige aangelegenheden zouden moeten zijn. Onderzoek op basis van bricolage-principes in Living Labs wordt gewenst; het moet niet worden gezien als een doel op zich, maar als ondersteuning van innovatievragen. Het is mede daarom belangrijk om vanaf de allereerste contacten tussen partners het idee van samenwerkend onderzoeken en leren te bespreken, te praktiseren en zo mogelijk ook te documenteren.

In de veronderstelling dat in Living Labs of andere samenwerkingsverbanden gelijkwaardigheid al (enigszins) aan de orde is of zou moeten zijn, zou op basis van deze notitie onderzoek kunnen worden ingezet met als doel zicht te krijgen op de aard en mogelijkheden van samenwerking. Zeker gelet op het belang van de student en de (beoogde) eindgebruiker, waarover relatief weinig bekend is. Uiteraard zouden alle partners wel vanaf het begin bij het onderzoek moeten worden betrokken.

Literatuur

- Akkerman, S., & Bakker, A. (2012). Het leerpotentieel van grenzen. *Opleiding & Ontwikkeling*, 25(1), 15-19.
- Anderson, G. L., & Herr, K. (1999). The new paradigm wars: is there room for rigorous practitioner knowledge in schools and universities? *Educational Researcher*, 28(5), 12-21.
- Ariely, D. (2010). *The upside of irrationality. The unexpected benefits of defying logic at work and at home*. HarperCollins Publishing.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Uitgeverij Phronese.
- Daniëls, R., Goes-Daniëls, M., van den Heuvel, R., van der Klink, M., Piskur, B., & Willard, S. (2021). *Living labs in het domein Gezondheidszorg & Welzijn van Zuyd Hogeschool*. Zuyd Hogeschool.
- de Vries, B., & Lockhorst, D. (2024). Kristallisatie: de kunst van het belichten van complexe vraagstukken door onderzoek. *Beleidsonderzoek Online*, 1-19.
- Donk, C. v. d., & Lanen, B. v. (2011). *Praktijkonderzoek in zorg en welzijn* (2015 ed.). Uitgeverij Coutinho.
- Følstad, A. (2008). Living labs for innovation and development of information and communication technology: a literature review.
- Hattie, J. A., Yates, G., Dogger-Stigter, A. M., & Collignon, F. (2015). *Leren zichtbaar maken met de kennis hoe wij leren*. bazalt.
- Heikkinen, H. L. T., Jong, F. P. C. M., & Vanderlinde, R. (2016). What is (good) practioner research? *Vocations and Learning*, 9, 1-19.
- Homan, T. (2019). Wetenschappelijke verantwoording. In T. Homan (Ed.), *De veranderende gemeente. De praktijk van gemeentelijke verandering en ontwikkeling*. Den Haag: Stichting Arbeidsmarkt- en Opleidingsfonds Gemeenten.
- Hossain, M., Leminen, S., & Westerlund, M. (2019). A systematic review of living lab literature. *Journal of cleaner production*, 213, 976-988.
- Huang, J. H., & Thomas, E. (2021). A review of living lab research and methods for user involvement. *Technology innovation management review*, 11(9/10).
- Hyysalo, S., & Hakkarainen, L. (2014). What difference does a living lab make? Comparing two health technology innovation projects. *CoDesign*, 10(3-4), 191-208.
- Kincheloe, J. L. (2001). Describing the bricolage: conceptualizing a new rigor in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 7(6), 679-692.
- Kincheloe, J. L. (2005). On to the next level: continuing the conceptualization of the bricolage. *Qualitative Inquiry*, 11(3), 323-350.
- Kuhn, T. (1962). *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Boom.
- Lather, P. (1993). Fertile obsession: Validity after poststructuralism. *The sociological quarterly*, 34(4), 673-693.
- Lather, P., & St. Pierre, E. A. (2013). Post-qualitative research. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 26(6), 629-633.
- Leminen, S. (2015). Q&A. What are living labs?
- Leminen, S., Niitamo, V.-P., & Westerlund, M. (2017). A brief history of living labs: from scattered initiatives to global movement. [Proceedings of the Research Day Conference]. Proceedings of the Research Day Conference,
- Lévi-Strauss, C. (1962). *Het wilde denken. Over ritueel, totemisme, taboe, mythisch denken, logica, dialectiek en de 'getemde' geest* (1990 ed.). Meulenhoff Amsterdam.
- Oostveen, M., & Junior, K. (2023, 21-10-2023). Ze zijn wel genoeg onderzocht. *de Volkskrant*, 3-5.
- Rogers, M. (2012). Contextualizing theories and practices of bricolage research. *Qualitative Report*, 17, 7.
- Schuurman, D., De Marez, L., & Ballon, P. (2015). Living Labs: a systematic literature review. *Open Living Lab Days 2015*.
- Schön, D. A. (2017). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. Routledge.
- Simon, F. (2015). *Rumbling on performativity. The complex practice of policy development in a University of Applied Sciences*. Open Universiteit.
- Simon, F. (2016a). Het duivelse dilemma van praktijkgericht onderzoek. *Onderwijsinnovatie*, 2, 26-29.
- Simon, F. (2016b). Zicht op een eigen positionering. Pleidooi voor praktijkgericht onderzoek dat ertoe doet. *Th&ma. Tijdschrift voor Hoger onderwijs & Management*, 4, 75-80.
- Simon, F. (2017). De onderzoeker in een responsieve complexiteitsbenadering. *Kwalon. Tijdschrift voor Kwalitatief Onderzoek*, 22(2), 12-20.

- Simon, F. (2023). *Puzzelen op een verbinding van leren, werken en innovatie: studenten van Zuyd Hogeschool op weg naar Living Labs - Literatuurverkenning*. Zuyd Hogeschool.
- Simon, F., Stuijts, M., & Vreuls, J. (2019). ... worden van ... en CHILL en ... en ... een momentopname van een hybride leeromgeving. Zuyd Onderzoek.
- Tercanli, H., & Jongbloed, B. (2022). A systematic review of the literature on living labs in higher education institutions: potentials and constraints. *Sustainability*, 14(19), 12234.
- Vallgård, A., & Fernaeus, Y. (2015). *Interaction design as a bricolage practice*. Proceedings of the ninth international conference on tangible, embedded, and embodied interaction, 173-180.
- van den Berg, J., & Huisman, C. (11-05-2024). Met 'burgerkracht' hebben we nooit bedoeld: red je zelf maar'. Interview met Jos van der Lans. *de Volkskrant*.
- van den Heuvel, R., Braun, S., de Bruin, M., & Daniëls, R. (2021). A closer look at living labs and higher education using a scoping review. *Technology Innovation Management Review*, 11(9/10).
- van der Auweraert, A., & Niessen, T. (2024). 'Mind the gap' Het verhelderen van paradigmatische assumpties in praktijkgericht onderzoek met het Kwadrantenmodel 'Onderzoek'. *Tijdschrift voor Hoger Onderwijs*, 42, 1-17.
- van Goor, H. (2009). Het Zwitserlevengevoel. Selectieve uitval door onderdekking en non-respons in onderzoek naar ouderen: Een overzicht. *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie*, 40, 2-16.
- van Hoften, F. (07-12-23). Echte innovatie is: vaarwel, oude groei-economie. En dus géén slimme stofzuiger..... *de Volkskrant*.
- Vereniging Hogescholen. (2022). *Brancheprotocol kwaliteitszorg onderzoek. Kwaliteitszorgstelsel praktijkgericht onderzoek Hogescholen 2023-2028*. VH.
- Verschuren, P. (2023). Onderzoek in het hbo: Operatie gelukt, patiënt overleden. *Tijdschrift voor Hoger Onderwijs*, 41(4), 381-398.
- Zuyd Hogeschool. (2021). *De Zuyd-visie op de betekenis van praktijkgericht onderzoek*. Zuyd Hogeschool.